“SHUM BOLA” QISSASIDA HAZIL-MUTOYIBANING DISKURSIV TASHKIL ETILISHI: HIKOYACHI, PERSONAJ VA O‘QUVCHI POZITSIYALARI

Baydjanova Iroda Abdullayevna
irodabdullayevna@gmail.com
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida hazil-mutoyibaning diskursiv tashkil etilishi hikoyachi, personaj va o‘quvchi pozitsiyalari o‘rtasidagi axborot hamda baholash munosabatlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda narratologiya, suhbat tahlili va pragmalingvistika tushunchalariga tayangan holda replikaning mansubligi, axborotning ochilish vaqti va suhbatdosh javobi hazilni anglashning uch asosiy mezoni sifatida ajratiladi. O‘zbekcha asliyat ruscha va inglizcha tarjimalardagi mos parchalar bilan qiyoslanadi. Natijada tanlangan epizodlarda hazilning uch ko‘rinishi - o‘quvchiga ochilgan qo‘shimcha bilim orqali tashkil etilgan talqin, personajlar tomonidan o‘zaro qabul qilingan hazil va voqea natijasidan keyingi qayta baholash farqlanadi.

Kalit so‘zlar: hazil-mutoyiba, diskurs, hikoyachi, fokalizatsiya, nutq navbati, axborot taqsimoti, javob reaksiyasi, badiiy tarjima, “Shum bola”

DISCURSIVE ORGANIZATION OF HUMOUR IN “SHUM BOLA”: THE POSITIONS OF NARRATOR, CHARACTER AND READER

Baydjanova Iroda Abdullayevna
Urgench State University

Abstract: The article examines the discursive organization of humour in Gafur Gulom’s novella “Shum bola” through the informational and evaluative relations between the positions of narrator, character and reader. Drawing on narratology, conversation analysis and pragmalinguistics, the study identifies three criteria for interpreting humour: the attribution of an utterance, the moment at which information is disclosed, and the interlocutor’s response. The Uzbek original is compared with the corresponding passages of the Russian and English translations. The analysis distinguishes three types of humour in the selected episodes: interpretation built on additional knowledge available to the reader, humour mutually accepted by the characters, and re-evaluation of a situation after its outcome is known.

Keywords: humour, discourse, narrator, focalization, turn-taking, information distribution, response, literary translation, “Shum bola”

(cc) BY

KIRISH

Badiiy matndagi hazil-mutoyibani o‘rganishda ko‘pincha kulgili so‘z, ibora yoki obrazli ifoda tahlil markaziga qo‘yiladi. Biroq nasriy asarda bir xil replika personajlar uchun jiddiy xabar, hikoyadan xabardor o‘quvchi uchun esa kulgili talqinga asos bo‘lishi mumkin. Aksincha, personajlarning birgalikdagi kulgisi ham epizoddagi barcha gaplar hazil ekanini isbotlamaydi. Demak, hazilning badiiy nutqdagi maqomini aniqlash uchun gapning mazmuni bilan birga uni kim, kimga, qaysi navbatda va qanday axborotdan keyin aytgani ham tekshirilishi zarur.

G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi bu masalani o‘rganish uchun qulay material hisoblanadi. Qissa birinchi shaxs tilidan hikoya qilinadi: voqeani bayon etayotgan “men” bilan voqeani boshdan kechirayotgan bola bilim, baho va vaqt masofasi jihatidan doimo bir pozitsiyada turmaydi. Bundan tashqari, asarda dialoglar ko‘p bo‘lib, hikoyachi ularni ko‘pincha o‘z izohi bilan ramkalaydi. Shu sababli qissada hazilning bir qismi personaj nutqida, bir qismi hikoyachi bayonida, yana bir qismi esa ular o‘rtasidagi axborot tafovutida yuzaga chiqadi.

Maqolaning maqsadi “Shum bola” qissasining tanlangan epizodlarida hazil-mutoyibaning diskursiv tashkil etilishini hikoyachi, personaj va o‘quvchi pozitsiyalari o‘rtasidagi axborot va baholash munosabatlari asosida aniqlash hamda ushbu munosabatlarning ruscha va inglizcha tarjimalarda qay darajada tiklanganini qiyosiy tekshirishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tahlilning nazariy asosi matnning mazmuniy yaxlitligi va nutqning vaziyatga bog‘liqligini birgalikda hisobga olishdir. M. Qurbonova va M. Yo‘ldoshev matn qismlari o‘rtasidagi mazmuniy, leksik-grammatik bog‘lanishlarni hamda matnni shakllantiruvchi inson omilini ajratadilar [4, B. 6-7]. Bu qarash dialogdagi bitta jumlani mustaqil kulgi birligi sifatida baholashning chegarasini ko‘rsatadi: replika lug‘aviy jihatdan odatiy bo‘lib, o‘zidan oldingi izoh yoki kutilgan javob bilan munosabatdagina hazilga xizmat qilishi mumkin. Sh. Safarov esa pragmatikani sintaktika va semantikadan uzilgan holda izohlashga qarshi chiqib, ularni yaxlit semiotik jarayonning o‘zaro bog‘liq tarkiblari sifatida ko‘radi [5, B. 55]. Bundan kelib chiqadigan metodik talab shundan iboratki, hazilning vaziyatga bog‘liqligi gapning grammatik shakli va lug‘aviy mazmunini ikkinchi darajaga tushirmaydi.

Narratologiyada birinchi shaxs hikoyasidagi bayon qiluvchi va boshdan kechiruvchi “men”ning farqlanishi [6, P. 26], nuqtayi nazarning tasvirlovchi subyektning mavqei va qadriyatlari ta’sirida shakllanishi [7] hamda ko‘chirma nutqning uni o‘rab turgan bayondan xoli bo‘lmasligi [8] haqidagi qarashlar ishlab chiqilgan. Ushbu kuzatishlar bola nutqidagi har bir bahoni yozuvchining bevosita hukmiga aylantirmaslik va personaj replikasini hikoyachi ramkasidan ajratib o‘qimaslik uchun zarur. M. Dinel badiiy diskursda personajlararo muloqot bilan asarni

(cc) BY

qabul qiluvchiga yo‘naltirilgan muloqot darajasini farqlab, ikkinchi darajadagi kulgililik personajlar uchun kulgili bo‘lishi shart emasligini ko‘rsatadi [9, P. 22-60]. H. Saks, E. Shegloff va G. Jefferson esa suhbatda navbat almashinuvi, navbat uzunligi va keyingi so‘zlovchini tanlash usullarini tavsiflagan [10, P. 696-735].

Hazilning semantik izohida V. Raskinning skriptlar qarama-qarshiligi haqidagi nazariyasi [11] va S. Attardoning hazilni bir necha bilim resurslari orqali tavsiflovchi modeli [12] keng qo‘llanadi. Biroq bu modellar kulgili mazmunning tuzilishini izohlasa-da, badiiy hikoyada bahoning kimga mansubligini va axborotning qaysi ishtirokchiga ochiqligini o‘z-o‘zidan hal qilmaydi. Shu bois mazkur tadqiqotda semantik izoh diskursiv tahlil bilan to‘ldiriladi.

Yuqoridagi qarashlardan kelib chiqib, har bir parcha uch munosabat kesishmasida tekshirildi: 1) replikani kim aytayotgani va kimga yo‘naltirgani (nutq mansubligi); 2) axborotning kimga va qachon ochilgani (axborot taqsimoti); 3) suhbatdosh javobi nutqning qanday qabul qilinganini ko‘rsatayotgani (javob reaksiyasi). Tahlil birligi sifatida oldindan belgilangan bitta gap emas, tekshirilayotgan munosabatni tiklashga yetarli matn parchasi olindi.

Material sifatida qissaning Asra, to‘ti va Tojixon-Olim epizodlari, Sariboy bilan uydirma xabar asosida qurilgan suhbat hamda Hojibobo va hind sarrofi bilan uchrashuvlar tanlandi. O‘zbekcha matn 2012-yilgi nashrdan [1], inglizcha parchalar I. M. To‘xtasinov va U. R. Yo‘ldoshev tarjimasidan [2], ruscha parchalar esa A. Naumov tarjimasining elektron nusxasidan [3] olindi. Inglizcha material bosma sahifa tasviri bilan tekshirilmagani sababli unga oid kuzatuvlar dastlabki qiyos maqomida beriladi; ruscha nusxaning nashr ma’lumotlari aniqlanmagani uchun undagi tafovutlar tarjimonning ongli tanloviga nisbat berilmaydi. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, qiyosiy-tarjimaviy va diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Murojaat va javob munosabati. Asra bilan bog‘liq lavhada boyvachchaning “Kal!” murojaatiga xizmat ko‘rsatuvchining “mulla aka” shakli bilan javob berishi nutqiy masofaning ikki tomondan bir xil belgilanmaganini ko‘rsatadi [1, B. 157]. Bir tomon tashqi belgiga tayangan laqabni ishlatadi, ikkinchi tomon esa xizmat munosabatini hurmat shakli bilan davom ettiradi. Agar murojaatning o‘zi kulgili so‘z sifatida olinsa, bu nomutanosiblikning ijtimoiy asosi ko‘rinmay qoladi. Inglizcha matnda shu qarama-qarshilik “Hey baldy!” va “dear brother” shakllari bilan beriladi [2]: tanaga oid laqab bilan iliq murojaat ketma-ketligi tiklanadi, ammo qarindoshlik nomi o‘zbekcha hurmat shaklining barcha ijtimoiy ma’nolariga teng emas. Ruscha nusxada laqab “Лысый!” tarzida berilib, javobdagi “мулла-ака” saqlanadi [3, С. 17]. Uch variant qiyosi murojaat shaklining madaniy ko‘rsatkichi bilan uning suhbatdagi vazifasi bir mezon emasligini ko‘rsatadi.

(cc) BY

Ovoz egasi va baho egasi. To‘ti tasvirida mehmonlarni chaqirish bilan bolalarni so‘kish bir ovozga birlashadi: “Buvingni...” parchasi Asraning bolalarni quvishidan keyin keladi [1, B. 158]. Kulgiga moyil talqin faqat gapiruvchi mavjudotning noodatiyligidan emas, mehmonlarga taklif va bolalarga rad munosabatining bitta nutq manbasida yonma-yon berilishidan kelib chiqadi. Inglizcha “Damn your grandmother...” [2] va ruscha “Ах, бабушку твою...” [3, С. 18] replikalari ham quvish harakatidan keyin joylashgan. Bu yerda gapiruvchi - to‘ti, takrorlanayotgan nutq - insoniy muomala formulasi, ikki adresatga turlicha munosabatni birlashtirib ko‘rsatayotgan subyekt esa hikoyachidir. Demak, holatni faqat so‘z o‘yini deb atash uning dialogik va ijtimoiy tashkil etilishini yetarli tushuntirmaydi.

Javobning mantiqiy kuchi va kommunikativ natijasi. Tojixon-Olim suhbatida tartib talabiga javoban yerning muvozanati haqidagi qarshi izoh beriladi va urish to‘xtaydi [1, B. 159]. Olim talabni inkor etmaydi, balki uni jismoniy oqibatga bog‘lab qarshi dalil sifatida qaytaradi. Inglizcha matndagi “Keep the order!” talabi [2] va ruscha nusxadagi Tojixonning to‘xtab ketishi [3, С. 19-20] bu burilishni tiklaydi. Personajning tinchlanishi nutqning mahalliy ta’sirini ko‘rsatadi, lekin o‘quvchining amalda kulganini tasdiqlamaydi. Bu holat hazilning kommunikativ natijasi har doim birgalikdagi kulgi bo‘lavermasligini aniqlashtiradi.

Oldindan ochilgan niyat. Sariboyga ishga kirishda bola ba’zan yolg‘on gapirishini oldindan aytadi, hikoya esa bu shartni kelajakdagi foydalanish imkoniyati bilan bog‘laydi [1, B. 211]. Boy shartni eshitadi, o‘quvchi esa uni aytishdagi hisobni ham biladi. Shartning mazmuni suhbatdoshlar uchun umumiy bo‘lsa-da, undan foydalanish niyati umumiy emas. Bola uydirma xabarni yetkazishdan oldin hikoyachi uning avvalgi shartni eslaganini bildiradi [1, B. 212]. Natijada o‘quvchining qiziqishi “hodisa haqiqatda sodir bo‘lganmi?” degan savoldan “bola bu gapni qanday davom ettiradi?” degan savolga ko‘chadi. Ruscha nusxada ham shartni xotirlash asosiy xabarlar zanjiridan oldin joylashgan [3, С. 86]. Demak, hazilning axborotga oid tayanchi personaj nutqidan tashqarida - hikoyachi bayonida ham joylashishi mumkin.

Savol tashabbusi va mazmun boshqaruvi. Sariboyning qayta-qayta “innaykeyin” deb so‘rashi avval hikoyachining uning odati haqidagi bayonida beriladi [1, B. 211-212]; ruscha nusxada bu vazifani “А что дальше?” savoli bajaradi [3, С. 85]. Savol-javob davomida kichik zarar haqidagi xabar kattaroq talafotni izohlovchi bo‘g‘inga aylanib boradi [1, B. 212-214]. Har bir javob mahalliy darajada savolga mos keladi, biroq javoblar yig‘indisi Sariboy kutgan xotirjam aniqlikni bermaydi. Shunday qilib, savol berish tashabbusi Sariboyda qolgani holda mazmunning yo‘nalishini bola boshqaradi. Tashqi navbat ustidan nazorat va mazmun ustidan nazorat bir subyektda jamlanishi shart emas.

Mahalliy belgi va kontekstual tayanch. Bola yig‘lashidan oldin yuziga “qalbaki qayg‘ular” chiqarishini aytadi [1, B. 214]. “Qalbaki” sifati hissiy namoyish bilan ichki

(cc) BY

niyat o‘rtasidagi nomuvofiqlikni ochiq ko‘rsatadi; bu ma’lumot Sariboyga emas, o‘quvchiga tegishli. Ruscha mos parchada yuzni qo‘llar bilan berkitish va yig‘i oralab gapirish tasvirlanadi, ammo shu jumlada o‘zbekcha sifatga teng baholovchi belgi yo‘q [3, C. 88]. Bu farqni yolg‘onning tarjimada oshkor qilinmagani deb baholash noto‘g‘ri: uydirmaga tayyorgarlik oldingi bayonda allaqachon ma’lum qilingan. O‘zgarish xabarning maqomida emas, uni anglash tayanchining joylashuvidadir. Suhbat yakunidagi “Lekin hammasi emas edi” javobi [1, B. 215] esa yolg‘on tugagan deb qaralayotgan paytda uning ko‘lamini qayta ochadi; ruscha variantda shu vazifani yolg‘onning hali tugamaganini bildiruvchi fe’l shakli bajaradi [3, C. 89]. Kutilgan yakunni rad etish munosabati saqlangan, uning mazmuniy tayanchi esa ko‘lamdan davomiylikka siljigan.

Chegaraviy holat. Hojibobo bilan suhbatda ham bilim nomutanosibligi va savol-javob mavjud: suhbatdosh bolaning giyohvandlikka aloqasi bor-yo‘qligini aniqlashga urinadi, bola esa so‘ralgan narsani tushunmaydi [1, B. 267]. Biroq suhbatdoshning niyati xavotirni bartaraf etishga qaratilgan, savolning aniqlashtirilishi esa tushunishga xizmat qiladi. Ruscha nusxada ham bu almashinuv g‘amxo‘rlik vaziyati sifatida tiklanadi [3, C. 155]. Mazkur holat axborot farqini hazilning avtomatik belgisi deb olishga qarshi matniy dalildir.

O‘zaro qabul qilingan hazil. Hind sarrofi bilan suhbatda hikoyachi “Har ikkalamiz kulishdik” deydi [1, B. 267]; ruscha nusxada kulgi ikki jumla bilan ketma-ket beriladi: “Он засмеялся. Я тоже засмеялся” [3, C. 155]. Sintaktik farqqa qaramay, ikkala matnda ham suhbatdoshning kulgisi ochiq qayd etiladi va hazil suhbat ichida birgalikda tan olinadi. Yordam olingach, bola o‘zining g‘amgin ko‘rinishini moddiy natija nuqtayi nazaridan qayta baholaydi [1, B. 268]; bu munosabat ruscha matnda ham saqlangan [3, C. 156]. Bu yerda hazilga moyil talqin voqea tugaganidan keyin hikoyachi bergan yangi hisob orqali yuzaga keladi.

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

Tanlangan epizodlarda hazilning diskursiv tayanchlari

Epizod	Hazilning diskursiv tayanchi	Tarjimalardagi holat
Asra: “Kal!” - “mulla aka”	Murojaat va javobdagi nutqiy masofaning nomutanosibligi	Ingl.: “Hey baldy!” - “dear brother”; rus.: “Лысый!” - “мулла-ака”; munosabat tiklangan
To‘ti	Bir ovozda ikki adresatga zid muomala; baho egasi - hikoyachi	Quvishdan keyingi joylashuv ikkala tarjimada saqlangan
Tojixon - Olim	Qarshi izohning kommunikativ natijasi (urishning to‘xtashi)	Buyruq, qarshi izoh va to‘xtash ketma-ketligi saqlangan

(cc) BY

Sariboy: shart va uydirma	Niyatning o‘quvchiga oldindan ochilishi	Ruscha nusxada oldindan ogohlantirish saqlangan
Sariboy: “qalbaki qayg‘ular”	Mahalliy baholovchi belgi	Ruscha jumlada belgi yo‘q; tayanch oldingi bayonga ko‘chgan
“Lekin hammasi emas edi”	Kutilgan yakunni rad etish	Rus.: tayanch ko‘lamdan davomiylikka siljigan
Hojibobo	Bilim farqi bor, ammo hazil yo‘q (g‘amxo‘rlik)	Ruscha nusxada g‘amxo‘rlik vaziyati tiklangan
Hind sarrofi	O‘zaro kulgi; keyingi qayta baholash	Rus.: “Он засмеялся. Я тоже засмеялся”; javob saqlangan

MUHOKAMA

Olingan natijalar “Shum bola”da hikoyachilik va dialogik tashkil etilish bir-biriga tashqi qo‘shimcha emasligini ko‘rsatadi. Ayrim o‘rinlarda hikoyachi personaj gapining maqomini avvaldan belgilaydi (Sariboy epizodi), boshqalarida personajning javobi oldingi replikani hazil sifatida tasdiqlaydi (hind sarrofi), yana bir holatda keyingi bayon avvalgi vaziyatga yangi baho beradi (yordamdan keyingi hisob). Bularni yagona “bola sho‘xligi” tushunchasi ostida birlashtirish mumkin bo‘lsa-da, bunday umumiy nom ularning nutqiy tashkil etilishidagi farqni ochmaydi.

Natijalar M. Dinelning ikki kommunikativ daraja haqidagi qarashini [9] nasriy matn uchun aniqlashtiradi: personaj jiddiy qabul qilgan gapni o‘quvchi kulgili talqin qilishi mumkin, chunki u hikoyachi orqali o‘sha personaj bilmaydigan ma’lumotga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, Hojibobo epizodi bilim tengsizligi, savol-javob va tushunmovchilikning o‘zi hazil uchun yetarli emasligini ko‘rsatdi. Shuning uchun “qaysi so‘z kulgili?” savoli “qaysi nutqiy aloqa shu so‘z yoki harakatni kulgili talqin qilishga imkon beradi?” savoli bilan to‘ldirilishi lozim.

Tarjimalar qiyosi mahalliy lisoniy farqning vazifaviy natijasini faqat kengroq kontekstda belgilash mumkinligini tasdiqladi. Soxta hissiyotni nomlovchi birlikning ayni jumlada berilmasligi oldindan yaratilgan xabardorlik munosabatini bekor qilmaydi; o‘zaro kulgining turlicha sintaktik ifodasi ham hazilni tan olish belgisini saqlashi mumkin. Ayni paytda inkorning ko‘lamdan davomiylikka siljishi yoki tillararo vositachilikning o‘zgarishi alohida diskursiv tafovutlardir va ularni tarjimaning umumiy muvaffaqiyati haqidagi bitta hukm bilan almashtirib bo‘lmaydi. Tadqiqotning cheklovi uning tanlangan epizodlarga asoslanganidir: olingan tasnif asardagi barcha holatlar uchun tugallangan model yoki o‘quvchilar reaksiyasining tajribaviy tavsifi sifatida taqdim etilmaydi.

XULOSA

1. “Shum bola” qissasida hazil-mutoyibaning diskursiv tashkil etilishi ovozning mansubligi, axborotning berilish vaqti va suhbatdosh javobining o‘zaro munosabati

(cc) BY

orqali tavsiflanadi; bu uch mezon hazilning aynan qaysi aloqada yuzaga kelishini aniqlashga xizmat qiladi.

2. Personajning Sariboyni aldashi hikoyachining o‘quvchini aldashiga teng emas: niyat o‘quvchiga oldindan ochilgani sababli personajlararo yolg‘on va hikoyachi bayonining ishonchliligi turli darajalarga tegishli bo‘ladi.

3. Savol berish tashabbusi javoblar mazmunini boshqarish bilan bir xil emas: tashqi navbat tartibi saqlangan holda suhbatning natijasi boshqa ishtirokchi foydasiga yo‘nalishi mumkin.

4. Tanlangan material doirasida hazilning uch ko‘rinishi farqlandi: o‘quvchiga ochilgan qo‘shimcha bilim orqali tashkil etilgan talqin, personajlar tomonidan o‘zaro qabul qilingan hazil va voqea natijasidan keyingi qayta baholash.

5. Tarjimada hazilning saqlanishini baholash uchun replikalarni yonma-yon qo‘yish yetarli emas: hikoyachi izohi, axborotning joylashuvi va javob reaksiyasi ham qiyoslanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘afur G‘ulom. Shum bola // Tanlangan asarlar: nazm va nasr / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Olmos. - Qayta nashr. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. - 352 b.

2. Gulom G. A Naughty Boy: story / translators I. M. Tukhtasinov, U. R. Yoldoshev. - Tashkent: Yangi asr avlodi, 2017. - 128 p.

3. Гулям Гафур. Озорник: повесть / перевод А. Наумова. - [Выходные данные не установлены]. - Электронная копия печатного издания: Ziyouz.

4. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi: o‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Universitet, 2014.

5. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. - Toshkent, 2008.

6. Jahn M. Narratology 3.01: A Guide to the Theory of Narrative. - Cologne: University of Cologne, English Department, 2026.

7. Niederhoff B. Perspective - Point of View // The Living Handbook of Narratology / eds. P. Hühn et al. - Hamburg: Hamburg University, 2011; revised 24.09.2013.

8. McHale B. Speech Representation // The Living Handbook of Narratology / eds. P. Hühn et al. - Hamburg: Hamburg University, 2011; revised 08.04.2014.

9. Dynel M. Humorous phenomena in dramatic discourse // European Journal of Humour Research. - 2013. - Vol. 1, № 1. - P. 22-60.

10. Sacks H., Schegloff E. A., Jefferson G. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation // Language. - 1974. - Vol. 50, № 4. - P. 696-735.

(cc) BY

11. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor // Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. - 1979. - Vol. 5. - DOI: 10.3765/bls.v5i0.2164.

12. Attardo S. Translation and Humour: An Approach Based on the General Theory of Verbal Humour (GTVH) // The Translator. - 2002. - Vol. 8, № 2. - P. 173-194.

(cc) BY